PRAKTIJK

NEVENSCHIKKENDE EN ONDERSCHIKKENDE VOEGWOORDEN OP MAAT VAN KINDEREN MET EEN TAALPROBLEEM

Mara Barberis

Dit artikel geeft informatie over een stageopdracht die werd gemaakt in het kader van een masterstage Logopedische en Audiologische Wetenschappen aan de KU Leuven. De stageopdracht bestaat uit therapiemateriaal dat zich richt op een belangrijk onderdeel van de morfosyntactische therapie, nl. samengestelde zinnen met nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden. De oefeningen zijn opgebouwd volgens huidige evidentie uit de literatuur rond morfosyntactische therapie. Het materiaal werd ontwikkeld en uitgetest in de logopedische groepspraktijk 'Logopedie Annelieze Mertens' te Herent.

Achtergrond

De taalontwikkeling wordt vaak opgedeeld in vier fasen: de voortalige fase, de vroegtalige fase, de differentiatiefase en de voltooiingsfase. Tijdens de voltooiingsfase (5 - 10 à 12 jaar) bereikt de taalontwikkeling en communicatieve ontwikkeling een niveau dat op veel aspecten vergeleken kan worden met de vaardigheden van volwassenen. Wanneer we inzoomen op de zinsvorming in de voltooiingsfase, zien we dat kinderen steeds beter worden in het koppelen van hoofdzin aan bijzin en hier verschillende woordsoorten voor gebruiken. Dit gaat niet enkel over betrekkelijke voornaamwoorden, maar ook het aantal en de soorten voegwoorden van onderschikking nemen toe. Abstracte voegwoorden, zoals voegwoorden van voorwaarde of toegeving, zorgen daarentegen nog voor moeilijkheden tot de leeftijd van 10 jaar (Zink & Smessaert, 2010).

Binnen de primaire taalontwikkelingsproblemen kunnen we spreken van (1) een vertraagde spraak- en taalontwikkeling (VSTO), (2) een spraak- en taalontwikkelingsstoornis (STOS) en (3) ontwikkelingsdysfasie (OD). Bij VSTO komt de taalontwikkeling later op gang, wat resulteert in een achterstand op vlak van taal. Deze groep maakt vooruitgang indien ze extra gestimuleerd worden. Vandaar dat ze ook wel eens '*late bloomers*' worden genoemd (Bishop, Price, Dale & Plomin, 2003). Deze kinderen vertonen vaak een harmonisch taalprofiel, wat betekent dat alle taalcomponenten een gelijkaardige achterstand vertonen. Bij kinderen met STOS, een subgroep binnen de VSTO-groep, is het taalprobleem hardnekkiger en moeilijker te behandelen. Het taalprofiel is eerder disharmonisch met pieken en dalen: sommige componenten zijn meer en hardnekkiger gestoord dan andere (Zink & Breuls, 2018). Het onderscheid tussen VSTO en STOS is niet altijd even duidelijk. Het onderscheid tussen OD en VSTO/STOS is echter wel duidelijk. OD is een primaire hardnekkige taalontwikkelingsstoornis waarbij de diagnose enkel gesteld kan worden wanneer voldaan is aan de inclusie- en exclusiecriteria zoals beschreven in het Protocol Diagnostiek Ontwikkelingsdysfasie (PDOD). De inclusiecriteria houden in dat de taalontwikkelingsproblemen hardnekkig zijn op vlak van grootte van de taalachterstand en ernst van de stoorniskenmerken. Dit impliceert dat de diagnose niet gesteld kan worden bij een aanvangsonderzoek of vóór de leeftijd van vijf jaar. Volgens de exclusiecriteria worden de taalontwikkelingsproblemen niet beter verklaard door problemen uit andere ontwikkelingsdomeinen van het kind (Van De Walle, Herreman & Zink, 2018).

Bij kinderen met ontwikkelingsdysfasie is de kans dat ze bijkomend een autismespectrumstoornis (ASS), een coördinatieontwikkelingsstoornis (DCD), een aandachtsstoornis (ADD of ADHD) of dyslexie hebben groter dan wat je in de normale populatie zou verwachten (Zink & Breuls, 2018). Bovendien toont het feit dat taal- en leerproblemen onderling samenhangen dat er nood is aan een multidimensionele interventie. Deze interventie moet rekening houden met de reeds gekende interrelaties en comorbiditeiten (Hay, Elias, Fielding-Barnsley, Homel & Freiberg, 2007).

Morfosyntactische therapie

Het meeste onderzoek naar morfosyntactische therapie bij kinderen met een taalontwikkelingsstoornis focust zich op jonge kinderen. In de laatste 20 jaar hebben echter steeds meer studies bewezen dat therapie voor oudere kinderen uit de lagere school ook effectief kan zijn (Zwitserlood, Wijnen, Van Weerdenburg, & Verhoeven, 2015). Een studie van Ebbels & van der Lely rapporteert dat meta-syntactische therapie, bestaande uit een visueel codeersysteem met o.a. kleuren en vormen, het begrip en de productie van kinderen met ernstige persisterende STOS kan verbeteren door beroep te doen op hun visuele sterktes (Ebbels & van der Lely, 2001).

Het is van belang om samengestelde zinnen aan bod te laten komen tijdens de morfosyntactische therapie. Samengestelde zinnen drukken taal-denkrelaties uit, waarbij voegwoorden als middel dienen om gedachten aan elkaar te rijgen. Door deze complexe zinsconstructies aan te leren, kunnen kinderen hun gedachten en gevoelens beter formuleren (Zink & Breuls, 2018). Bovendien is het kunnen aanduiden van het voegwoord in een samengestelde zin een belangrijke deeltaak om teksten te begrijpen en samen te vatten.

Expliciete instructie is – in vergelijking met impliciete instructie – een meer geschikte methode om grammatica aan te leren aan kinderen met een taalprobleem. Het doel van expliciet leren is om kinderen bewust te maken van wat het onderliggende talige patroon is. Dit verhoogt de kans dat ze de structuren adequaat verwerven, behouden en generaliseren naar andere situaties buiten de therapie (Finestack, 2018).

Bovenstaande principes worden geïntegreerd in deze stageopdracht. De concrete opbouw van het materiaal wordt in wat volgt besproken en gelinkt aan evidentie uit de literatuur rond morfosyntactische therapie.

Opbouw

Het materiaal bestaat uit theorie, oefeningen en spelletjes. De theorie is als volgt opgebouwd:

1 Wat zijn enkelvoudige vs. samengestelde zinnen?
2 Wat zijn voegwoorden?
3 Wat zijn nevenschikkende voegwoorden?
4 Wat zijn onderschikkende voegwoorden?
5 Welke betekenis kunnen de nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden hebben?

De selectie van nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden werd bepaald aan de hand van het boek 'Algemene Nederlandse Spraakkunst' (De Rooij et al., 1997), het Genootschap Onze Taal (2011) en het boek 'Syntaxis van het Nederlands: een inleiding' (Smessaert & Van Belle, 2010).

De theoretische bladen werden uitgewerkt in het thema 'lente'. Zo heeft ieder betekenisveld binnen de onderschikkende voegwoorden (bijvoorbeeld reden) haar eigen boom waarbij de bijhorende voegwoorden (bijvoorbeeld omdat, aangezien...) tussen de bladeren weergegeven worden. Onder iedere boom staan ook een aantal voorbeeldzinnen met deze voegwoorden om de betekenis meer concreet te maken (Figuur 1).

Figuur 1. Visuele voorstelling van onderschikkende voegwoorden die een reden/oorzaak uitdrukken.

De oefeningen zijn uitgewerkt binnen één van volgende thema's: lente, Pasen en grappige dieren. De oefeningen zijn onderverdeeld in taalbegrip (TB 1-9) en taalproductie (TP 1-14). Iedere oefening is gekoppeld aan een doelstelling (Figuur 2). Er zijn oefeningen voorzien per betekenisveld van voegwoorden, maar het materiaal bevat ook enkele syntheseoefeningen waarbij verschillende betekenisvelden in één oefening aan bod komen. Iedere oefening wordt voorafgegaan door een instructieblad voor de therapeut met de beoogde doelstelling, een verwijzing naar bijhorende theoriebladen, het benodigd materiaal en mogelijke oplossingen.

Figuur 2. Overzicht oefeningen en doelstellingen.

TAALBEGRIP	
Het onderscheid kunnen maken tussen enkelvoudige en samengestelde zinnen.	
TB 1: Is de zin enkelvoudig of samengesteld?	p. 20-21
Het voegwoord kunnen aanduiden binnen een samengestelde zin.	
TB 2: Waar zit het voegwoord?	p. 22-24
Het onderscheid kennen tussen nevenschikking en onderschikking.	
TB 3: Is de zin nevenschikkend of onderschikkend?	p. 25-27
Begrijpen wat de betekenis van nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden is in zinsverband aan de hand van een afbeelding.	
TB 4: Welke zin past bij de afbeelding? (nevenschikking) TB 5: Welke zin past bij de afbeelding? (onderschikking) TB 6: Welke zin past bij de afbeelding? (gemengd)	p. 28-33 p. 34-39 p. 40-44
Begrijpen wat de betekenis van nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden is in zinsverband.	
TB 7: Welk voegwoord past in de zin? (keuze uit 2 voegwoorden per zin) TB 8: Welk voegwoord past in de zin? (keuze uit 3 voegwoorden per zin) TB 9: Welk voegwoord past in het recept? (keuze uit reeks voegwoorden bovenaan)	p. 45-46 p. 47-49 p. 50-52
TAALPRODUCTIE	
Samengestelde zinnen vormen indien de zinsdelen gegeven zijn.	
TP 1: Samengestelde zinnen vormen met zinsdeelkaartjes	p. 53-61
Samengestelde zinnen vormen binnen verschillende betekenisvelden.	
TP 2: Beschrijf de prent (betekenisveld 'opsomming') TP 3: Vraag en antwoord (betekenisveld 'tegenstelling') TP 4: Zoek de 5 verschillen (betekenisveld 'oorzaak-gevolg') TP 5: Een dag in het leven van... (betekenisveld 'tijd') TP 6: Tips om het coronavirus te overleven (betekenisveld 'doel') TP 7: Voorwaarde hier, voorwaarde daar (betekenisveld 'voorwaarde') TP 8: Toegegeven... (betekenisveld 'toegeving') TP 9: Vul de vergelijking aan (betekenisveld 'vergelijking') TP 10: Een gevaarlijke lentewandeling (betekenisveld 'beperking' en 'omstandigheid') TP 11: Welke zin wordt afgebeeld? (betekenisveld 'verhouding')	p. 62-63 p. 64-65 p. 66-71 p. 72-75 p. 76-77 p. 78-80 p. 81-82 p. 83-84 p. 85-86 p. 87-88
Samengestelde zinnen vormen over verschillende betekenisvelden heen.	
TP 12: Raad de zin! TP 13: Zinnen verbinden TP 14: Gooi en vertel!	p. 89-99 p. 100-104 p. 105-109

Het materiaal houdt rekening met de reeds gekende interrelaties tussen taal- en leerproblemen en de frequent aanwezige comorbiditeiten bij deze populatie. Zo is het materiaal ook werkbaar voor kinderen met o.a. comorbide dyslexie, AD(H)D en autisme. In de opbouw werd daarom aandacht besteed aan structureren, visualiseren en variëren.

Structureren en visualiseren

Alle opdrachten worden volgens een vaste structuur aangeboden (Figuur 3). De opdracht wordt geformuleerd in deeltaken. Er is een vakje voorzien om iedere deeltaak af te vinken, wat gestructureerd werken bevordert.

Figuur 3. Opdrachtenkader

Klaar? ✓	Opdracht	Wat vind je van deze oefening?
	1. Lees het verhaal.	
	2. Duid de voegwoorden aan.	
	3. Gaat het hier om een nevengeschikte ( ) of ondergeschikte ( ) zin? Teken het juiste symbool bij elke zin.	

Aangezien het belang van een visueel codeersysteem bij morfosyntactische therapie reeds aangetoond is in de literatuur (Ebbels en van der Lely, 2001; Zwitserlood et al., 2015), wordt dit ook toegepast in deze stageopdracht. Er wordt zowel met kleuren als symbolen gewerkt. Onderwerpen worden aangeduid in het geel en werkwoorden in het groen. Aangezien nevenschikkende voegwoorden twee gelijkwaardige hoofdzinnen verbinden, wordt dit aangeduid door een brugje (Figuur 4). Onderschikkende voegwoorden daarentegen verbinden een hoofdzin en een bijzin en worden daarom aangeduid met een trapje, waarbij de hoofdzin bovenaan de trap staat (Figuur 5). Deze vaste structuur wordt consequent gebruikt bij alle theoriebladen en oefeningen.

Figuur 4. Visualisatie nevenschikkend voegwoord

Twee zinnen (of woorden) die even belangrijk zijn.

Hiervoor gebruiken we een brugje:

De brug verbindt twee gelijkwaardige zinnen.

Figuur 5. Visualisatie onderschikkend voegwoord

Een hoofdzin (= de belangrijkste zin) en een bijzin (= minder belangrijke zin).

Hiervoor gebruiken we een trapje:

Bovenaan het trapje staat de hoofdzin, onderaan het trapje staat de bijzin.

De verschillende betekenisvelden van voegwoorden zijn abstracte categorieën voor kinderen. Dit wordt concreter gemaakt door pictogrammen te gebruiken en voorbeeldzinnen toe te voegen (Figuur 6).

Figuur 6. Visualisatie van de opsommende betekenis van het nevenschikkend voegwoord 'en'.

Ook in het oefenmateriaal zelf ligt de klemtoon vooral op visuele vaardigheden. Een heel aantal opgaven zijn zo opgesteld dat beperkingen in literaire vaardigheden geen belemmering vormen om op samengestelde zinnen te oefenen. De oefening 'TP 3: Vraag & antwoord' (Figuur 7) heeft als doel om samengestelde zinnen te vormen die een tegenstelling uitdrukken (bijvoorbeeld 'Wil je voetballen of tv kijken?' 'Ik wil voetballen, maar het regent buiten.'). Deze oefening kan ook als rollenspel uitgevoerd worden.

Figuur 7. TP 3: Vraag & Antwoord

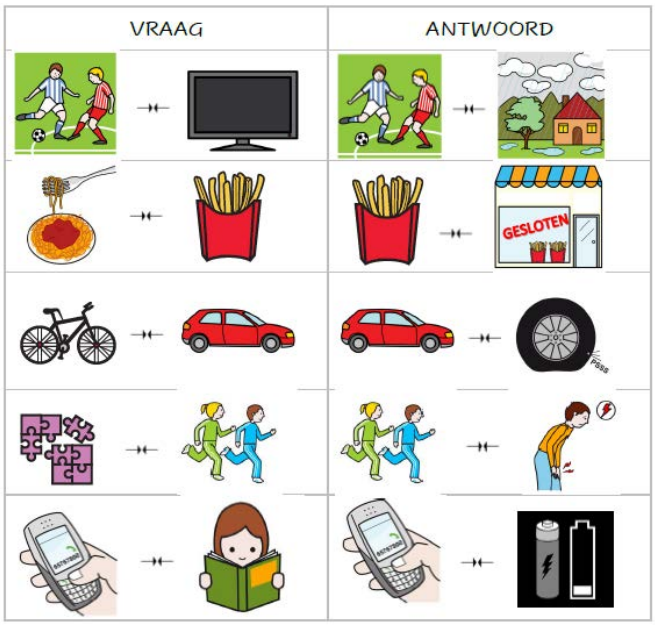

Variëren

Het materiaal varieert in bladspiegeling en prenten (bijvoorbeeld grappige dieren, Figuur 8). Op die manier blijven kinderen geïnteresseerd en zien ze steeds iets nieuws. Er is ook variatie in lettertypes, maar er werd steeds gekozen voor een duidelijk leesbaar lettertype. Ook de oefenvormen variëren. Soms is er sprake van een klassieke invuloefening, in andere gevallen is de oefening meer speels. Zo wordt in TP 1 geoefend op nevenschikkende en onderschikkende zinnen samenstellen aan de hand van gegeven zinsdeelkaartjes (Figuur 9). Na het correct oplossen van vijf zinnen in eenzelfde kleur wordt de opdracht in de overeenkomstige kleur uitgevoerd. De oefening kan ook ingebed zijn in een meer fysieke activiteit. Een voorbeeld van dit laatste type oefening is 'TP 14: Gooi en vertel!'. Bij deze oefening worden onderschikkende en nevenschikkende voegwoorden geoefend in spontane taal. Deze oefening bestaat in twee versies. De therapeut bouwt een toren van bekers. Op de bekers van versie 1 kleeft een vraag en een opdracht, bijvoorbeeld 'Wat doe jij voor je gaat slapen? Gebruik het voegwoord voordat'. Op de bekers van versie 2 kleeft enkel een voegwoord. Het kind gooit met een balletje naar de bekers en beantwoordt de vragen (versie 1) of vormt een zin met de voegwoorden van de bekers (versie 2) die hij/zij heeft kunnen raken.

Figuur 8. TB 6 in thema 'grappige dieren'

Figuur 9. TP 1: Samengestelde zinnen vormen met gegeven zinsdelen

Figuur 10. TP 1: Raad de zin!

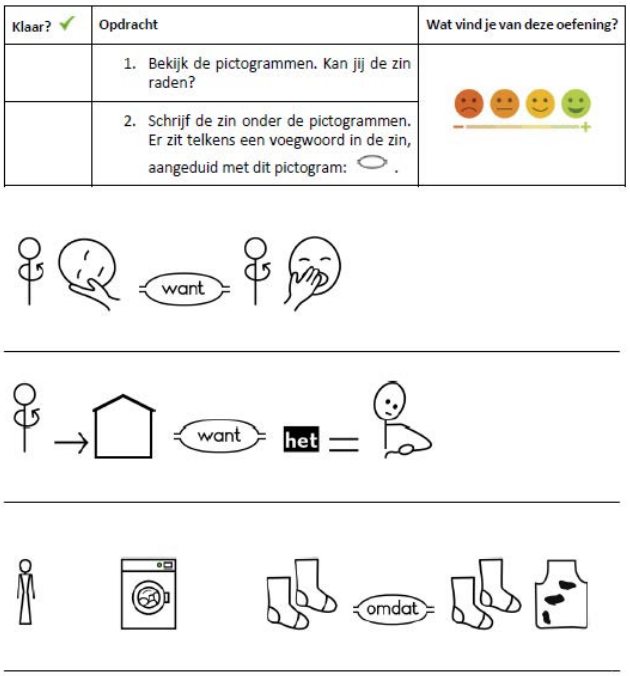

Toepassing in de klinische praktijk

Het materiaal van deze stageopdracht werd via telelogopedie succesvol uitgetest bij drie kinderen (7-12 jaar) die in behandeling zijn omwille van taalproblemen. Bij één van deze kinderen is de diagnose ontwikkelingsdysfasie reeds gesteld, bij de twee andere kinderen is er sprake van een VSTO/STOS. Eén van hen heeft eveneens autisme. Het merendeel van de oefeningen is bruikbaar vanaf de derde graad van het lager onderwijs, maar het materiaal bevat ook een aantal oefeningen die reeds bij jongere kinderen ingezet kunnen worden. Zo kan met kinderen vanaf het tweede leerjaar reeds geoefend worden op samengestelde zinnen a.d.h.v. pictozinnen (Figuur 10).

Het materiaal is bovendien multi-inzetbaar in de logopedische therapie. De oefeningen kunnen niet enkel gebruikt worden om onderschikking en nevenschikking in te oefenen, maar kunnen ook uitgebreid worden naar zinsontleding in het algemeen. De teksten (TB 2-3) kunnen eveneens gebruikt worden om te oefenen op begrijpend lezen. De receptenoefening (TB 9) ten slotte kan ingezet worden om de imperatief te leren herkennen.

Besluit

Deze stageopdracht bevat therapiemateriaal dat zich richt op een belangrijk aspect binnen de morfosyntactische therapie, nl. samengestelde zinnen met nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden. Het materiaal is uitgewerkt op basis van beschikbare evidentie uit de literatuur betreffende (morfosyntactische) therapie bij kinderen met een taalprobleem. Het materiaal is gestructureerd opgesteld, steunt op visuele vaardigheden en varieert in oefenvorm en -materiaal waardoor het interessant blijft voor kinderen. De oefeningen zijn multi-inzetbaar en kunnen bijvoorbeeld ook gebruikt worden om te oefenen op begrijpend lezen, zinsontleding of het herkennen van de werkwoordsvormen.

Algemene informatie

Referenties

Bishop, D. V. M., Price, T. S., Dale, P. S., & Plomin, R. (2003). Outcomes of early language delay: II.

Etiology of transient and persistent language difficulties. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, *46*(3), 561–575. https://doi.org/10.1044/1092-4388(2003/045)

De Rooij, J, Geerts, Guido, Haeseryn, Walter, Romijn, K, Van Den Toorn, M.C, Geerts, G, & Haeseryn, W. (1997). *Algemene Nederlandse spraakkunst* (Tweede geheel herziene druk ed.). Groningen: Nijhoff.

Ebbels, S., & van der Lely, H. (2001). Meta-Syntactic Therapy Using Visual Coding For Children With Severe Persistent SLI. *International Journal of Language & Communication Disorders*, *36*(S1), 345–350.

Finestack, L. H. (2018). Evaluation of an explicit intervention to teach novel grammatical forms to children with developmental language disorder. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, *61*(8), 2062–2075. https://doi.org/10.1044/2018_JSLHR-L-17-0339

Hay, I., Elias, G., Fielding-Barnsley, R., Homel, R., & Freiberg, K. (2007). Language Delays, Reading

Delays and Learning Difficulties: Interactive Elements Requiring Multidimensional Programming. *Journal of Learning Disabilities*, *40*(5), 400–409. https://doi.org/10.4324/9780203823767

Genootschap Onze Taal. (2011). *Voegwoorden*. Opgeroepen op februari 8, 2020, van Onze Taal: https://onzetaal.nl/taaladvies/voegwoord

Smessaert, Hans, & Van Belle, William. (2010). Syntaxis van het Nederlands: Een inleiding. Leuven: Acco.

Van De Walle, Begga, Herreman, Ingrid, & Zink, Inge. (2018). *Algemene Informatie: Protocol Diagnostiek Ontwikkelingsdysfasie (PDOD)*. Logopedie, 33-56.

Zink, Inge, & Breuls, Mieke. (2018). Ontwikkelingsdysfasie: Een stoornis die meer aandacht dan namen verdient (Vierde, licht gewijzigde druk. ed.). Antwerpen: Garant.

Zink, Inge, & Smessaert, Hans. (2010). Taalontwikkeling stap voor stap. Herentals: Vlaamse Vereniging voor Logopedisten, 99-108.

Zwitserlood, R., Wijnen, F., Van Weerdenburg, M., & Verhoeven, L. (2015). "MetaTaal": Enhancing complex syntax in children with specific language impairment-a metalinguistic and multimodal approach. *International Journal of Language and Communication Disorders*, *50*(3), 273–297. https://doi.org/10.1111/1460-6984.12131

Correspondentieadres

marabarberis@hotmail.com